

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 23

**Słowiańska
frazeologia gwarowa**

**pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory**

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

Biblioteka „LingVariów”

T. 23

Redaktor naukowy serii
Miroslaw Skarżyński

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 23

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2016**

Recenzenci

prof. dr hab. Wiesław Boryś
prof. dr hab. Adam Fałowski
prof. dr hab. Stanisław Koziara
dr hab. Alicja Nowakowska, prof. UW.

Redakcja

Justyna Wójcik

Korekta

Karolina Bogacz i Magdalena Romanowska

Skład i łamanie

Małgorzata Manterys-Rachwał

Okładka

Paweł Sepielak

Publikacja dotowana przez Wydział Polonistyki UJ

ISBN 978-83-7638-738-3 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-739-0 (e-book)

<https://doi.org/10.12797/9788376387390>

© Wydział Polonistyki UJ oraz autorzy

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:

www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-------------	---

ZAGADNIENIA OGÓLNE

ANNA TYRPA, Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?	13
MACIEJ RAK, Czego nadal nie wiemy o frazeologii gwarowej?	31
KAZIMIERZ SIKORA, „Komu Pan Bóg rozum odbiera?” – czyli kilka uwag na temat pragmatyki przysłów	43
ОЛЕНА ВІТАЛІВНА ДЕХТЯРЬОВА, Щодо визначення поняття діалектна фразеологічна одиниця (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників) ...	53

FRAZEOGRAFIA GWAROWA

FABIAN KAULFÜRST, Dolnoserbaska frazeologija. Aktualna żelabność mjazy rewitalizaciju rěcy a historiskeju frazeologiju	65
LIDIA PRZYMUSZAŁA, O problemach leksykograficznego opisu frazeologii w słownikach gwarowych (na przykładzie <i>Słownika gwar śląskich</i>)	75

FRAZEOLOGIA ŹRÓDŁEM WIEDZY O CZŁOWIEKU

MACIEJ RAK, Wartościowanie w animalistycznej frazematyce gwar polskiego Podtatrza	89
KATARZYNA KONCZEWSKA, Frazeologizmy i paremie białoruskich gwar grodzieńskich jako źródło rekonstrukcji obrazu świata mieszkańców wielonarodowościowego regionu	109
MAGDALENA DUDA, Ciało człowieka we frazeologii okolic Tarnowa	125
НАТАЛІЯ ХІБЕБА, Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання	137

SACRUM I PROFANUM

Галина Тимошик, Паремії зі святописемними антропонімами в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	157
EMIL POPŁAWSKI, Święty Mikołaj w polskiej gwarowej przestrzeni paremiologicznej. Glosa do kulturowego wizerunku biskupa Miry	183

RENATA DŹWIGOŁ , <i>Ś siebie mo diabol pociechę</i> . O charakterze człowieka na podstawie frazeologizmów i paremii z pola leksykalno-semantycznego <DIABEL>	195
ІРИНА ЧИБОР , Етнокодуння міфологічних уявлень про чорта в українській діалектній фразеології	209
ЗОРЯНА ВАСИЛЬКО , Інтерпретація паремій із мікрообразом-символом <i>сонце</i> в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	219
МОНІКА ВУЛАВА , Paralusz i inne „odmiany złośliwych diablów”, czyli o związkach między chorobą a diabłem we frazeologii gwarowej.....	229

BIEDA

ЕВА МЛЫНАРЧЫК , Językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacjach niedostatku materialnego (na przykładzie wybranych frazemów).....	253
ІЛОНА ГУМОВСКА , Językowy obraz biedy w związkach frazeologicznych i paremiach o charakterze gwarowym	267

MACIEJ RAK

UNIwersytet Jagielloński, Kraków

WARTOŚCIOWANIE W ANIMALISTYCZNEJ FRAZEMATYCE GWAR POLSKIEGO PODTATRZA

Uwagi wstępne

1. Rozstrzygnięcia terminologiczne i metodologiczne

Frazematyka animalistyczna służy wartościowaniu, informuje o wartościach i jest ich nosicielem. W artykule zajmę się opisem wycinka ludowego systemu aksjonormatywnego, na podstawie frazematyki nie można bowiem orzekać o jego całości. Opis tego systemu – jak wskazywałem w innym artykule (Rak 2010) – powinien uwzględniać materiał znacznie szerszy: pełne dane językowe, tekstowe i ankietowe.

Rzeczownik *wartościowanie* jest derywatem od wieloznacznego i nieostrego słowa *wartość*, które jednak nawet w potocznym ujęciu konotuje coś dobrego (zaprzeczeniem wartości jest antywartość lub wartość negatywna). Na tej podstawie Jadwiga Puzynina podała następującą definicję wartości: „X jest wartością: X jest tym, co (ludzie w ogóle, grupa ludzka i) nadawca (odczuwa(ją) jako dobre i) uznaje(ją) za dobre” (Puzynina 1991: 130).

Aksjolingwistyka była tematem wielu prac, przede wszystkim J. Puzyniny (np. 1991, 1992, 1997, 2003, 2014) oraz Jerzego Bartmińskiego (1991, 2003a, 2003b, 2006, 2014) i jego współpracowników (Abramowicz, Bartmiński, Bielińska-Gardziel 2012; Bartmiński, Bielińska-Gardziel, Niebrzegowska-Bartmińska 2014; Bielińska-Gardziel, Niebrzegowska-Bartmińska, Szadura 2014). Wartościowanie ujmowano albo bardzo szeroko (Laskowska 1992; Krzeszowski 1999), albo też ograniczano je do nazw wartości i nośników wartości, skupiano się przy tym bądź na materiale potocznym (Laskowska 1992), bądź ogólnopolskim (J. Puzynina,

J. Bartmiński). Gwarom poświęcono zaledwie kilka opracowań (por. Rak 2010, 2012; Buława 2014; Pelcowa 2014 i umieszczoną w tych artykułach bibliografię). Tego tematu dotyczy również jeden z rozdziałów monografii *Kulturemy podhalańskie* (Rak 2015: 141–260), w którym omówiłem m.in. *honór, śleobodę, ziom, dudki, Pámócka, Pániezusa, Gaździnę Podhála i krzyż*.

Dla rozwinięcia zaproponowanej w tytule tematyki szczególnie ważne są jednak trzy artykuły: Anny Pajdzińskiej – *Wartościowanie we frazeologii* (1991), Ryszarda Tokarskiego – *Wartościowanie człowieka w metaforach językowych* (1991b) oraz Anny Tyrpy i Macieja Raka – *Onomazjologiczne ujęcie frazematyki gwarowej* (2010). W pierwszym z wymienionych opracowań autorka przedstawiła perspektywę opisu frazeologii według następującego schematu: 1) frazeologizmy komunikujące wartościowania, 2) frazeologizmy implikujące wartościowania oraz 3) frazeologizmy jako źródło wiedzy o wartościach. R. Tokarski skupił się przede wszystkim na frazeologii zawierającej nazwy zwierząt, by wykazać wartościującą opozycję *homo – animal*. Z kolei A. Tyrpa i M. Rak, przyjmując perspektywę onomazjologiczną, zajęli się ludowym system aksjonormatywnym, który opisali na podstawie frazeologii zebranej w *Słowniku frazeologicznym gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich* (SFGD).

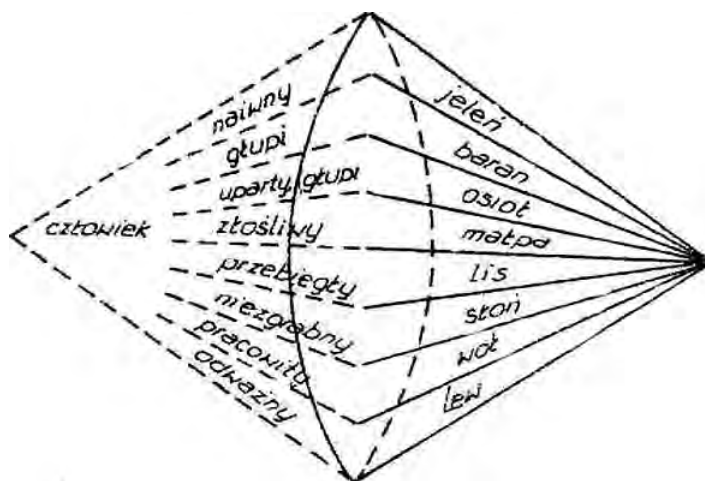
W niniejszym artykule zagadnienie wartościowania omawiam na materiale frazematycznym. Do frazematyki – jak ujmuje ją Wojciech Chlebda (1991, 2010) – należą formy językowe odtwarzane z pamięci, składające się co najmniej z dwóch elementów (oczywiście nie chodzi tu np. o leksemę nieciągle typu *po polsku* oraz czasowniki zwrotne z komponentem *się*, gdyż kryterium konstytutywnym frazematyki jest „nazwanie danej wiązki sensów” lub „wyrażenie danego potencjału treściowego” (Chlebda 2010: 336)). Kryterium to spełniają zarówno tradycyjnie ujmowane frazeologizmy, jak i przysłowia. Rozróżnienie tych dwóch klas jest nierzadko problematyczne, gdyż niektóre frazeologizmy pochodzą od przysłów (genetycznie są ich fragmentami), bywa też, że przysłowia powstają przez rozwinięcie związków frazeologicznych. Wskazana zależność przemawia na korzyść frazematyki, niwelującej tego typu problemy klasyfikacyjne.

Gwarowość ujmuję w sposób niedyferencyjny. Tym samym w artykule omawiam zarówno frazemy typowo gwarowe, jak i wspólne z polszczyzną ogólną, pod warunkiem, że zostały one zanotowane w gwarach Podtatrza.

Jeśli idzie o zakres frazematyki animalistycznej, wyznaczam go, biorąc pod uwagę aspekt motywacyjny, czyli obecność w jednostce frazematycznej: 1) nazwy zwierzęcia, np. *{ktosi} dogada sie {z kimsi} jak gynś z prosiynciym; {ktosi} zna sie {na cymśi} jak swinia na mydle*, 2) derywatu od tej nazwy, np. *swiński blondyn*, lub 3) nazwy zwierzęcej części ciała, np. *{ktosi} wyciongnie kopyta*. Dodatkowym kryterium jest obrazowanie odsyłające do zwierząt, np. *{ktosi} odeńdzie jak od koryta*.

Przy zapisie frazemów stosuję ortografię półfonetyczną, tylko jedna litera – *á* (na oznaczenie *a* pochylonego) – nie występuje we współczesnej polskiej pisowni. Umieszczone po gwarowych przykładach skróty *P*, *O*, *S* oznaczają odpowiednio Podhale (gwarę podhalańską), Orawę (gwarę orawską) i Spisz (gwarę spiską). Taki też jest zakres dialektologiczny polskiej części Podtatrza. W przypadku zwrotów frazeologicznych zaznaczyłem ich właściwości składniowe, służą do tego gwarowe formy zaimków *ktosi*, *cosi*, *gdziesi*, które oznaczają miejsca walencyjne.

Analizowane w niniejszym artykule frazemy pochodzą z monografii *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza* (Rak 2007). Zebrałem w niej i omówiłem ponad 1200 jednostek¹ (ze względu na ograniczoną objętość niniejszego artykułu umieściłem w nim jedynie część tych jednostek, te najbardziej reprezentatywne). Jest to zbiór na tyle bogaty, że można na jego podstawie formułować i wersyfikować wnioski. W książce scharakteryzowałem językowo-kulturowy obraz zwierząt, odwrotnym aspektem tego opisu jest wartościowanie, realizowane według poniższego schematu, por.:

Człowiek

Zwierzę
(Tokarski 1984a: 94).

Ujęcie tego wykresu w perspektywie semantyki leksykalnej przekonuje, że w przypadku frazematyki animalistycznej mamy do czynienia z krzyżującymi się

¹ Frazemy te pozyskałem podczas badań terenowych, a także metodą kwestionariuszową (*Kwestionariusz do badania gwarowych związków frazeologicznych. Frazeologia animalistyczna* (Rak 2007: 185–194) wysyłałem do szkół i instytucji podhalańskich). Liczną grupę jednostek pozyskałem także z *Podhalańskich porzykadeł i pogworek maści weslijakiej ku cła ku zadumie i wesołości danych* Stanisława A. Hodorowicza (HodPP).

polami leksykalno-semantycznymi ZWIERZĘ i CZŁOWIEK. Cechy przypisywane zwierzętom są bowiem odnoszone do ludzi. W wyniku tego właśnie zabiegu najjaskrawiej ujawnia się wartościowanie.

2. Opis znaczenia porównań animalistycznych

Kwestią metodologiczną ważną szczególnie w przypadku porównań zleksykalizowanych (to najliczniejsza grupa frazemów animalistycznych) jest właściwe uchwycenie ich znaczeń. Sprawa komplikuje się tym bardziej, że mamy tu do czynienia z materiałem gwarowym, który wymaga przyjęcia odpowiedniej (ludowej) perspektywy opisu. Jako przykłady ilustrujące ten problem posłużą jednostki realizujące najbardziej typowy schemat porównania: *{ktosi} siedzi jak kwoka na jąjkak* (P); *{ktosi} stoi jak* (świyntá) *krowa* (O, P, S) i *{ktosi} leży jak krówski ogón na kupie gnoja* (P).

Wychodząc z założenia, że znaczenie porównania zleksykalizowanego jest wyznaczane przez człon określany, który jest dopełniany członem określającym², należałoby uznać wymienione frazemy za jednostki o znaczeniach: ‘siedzieć’, ‘stać’ i ‘leżeć’. Dodatkowo są tu obecne komponenty intensyfikacji i negatywnego wartościowania. Pojawia się jednak pytanie, w jakim celu są używane te porównania? Czy rzeczywiście po to, by krytykować czynności siedzenia, stania i leżenia? Odpowiednia interpretacja tych jednostek wymaga zwrócenia uwagi nie tylko na znaczenie leksykalne, ale też – a właściwie przede wszystkim – na ich znaczenie pragmatyczne. Jak się bowiem okazuje, porównania te są używane z intencją krytyki lenistwa, która przez odwrotność wskazuje na pracowitość. Kluczem do zrozumienia miejsca frazemów w systemie gwarowym jest więc – jak można sądzić – pragmatyka. W zdecydowanej większości nie służą one do opisu świata (zwykle do tego wystarczają leksemy jednowyrazowe), lecz do przekazywania dodatkowych treści – powiązanych wzajemnie: ekspresywności i wartościowania.

3. Nastawienie krytykujące

Jak wiadomo, ogólną właściwością frazematyki animalistycznej jest nastawienie krytykujące, znacznie więcej jednostek służy bowiem naganie niż pochvale. Można w tym widzieć specyfikę ludowej dydaktyki – właściwe (oczekiwane) postępowanie wskazywano przez napiętnowanie antyprzykładu. Było to skuteczniejsze niż pochwała.

² Por. „Z semantycznego punktu widzenia zleksykalizowane porównania typu *X jak Y* stanowią powiązanie pod względem znaczeniowym binarnej struktury obejmującej człon określany i określający” (Wysoczyński 2005: 33).

W zebranych materiale zanotowałem zaledwie kilka frazemów, które nie wpisują się w krytykujące nastawienie frazematyki, lecz bezpośrednio wyrażają (pochwalają):

- pracowitość (robotność): *pracowity/robotny jak pscola (pscółka)/mrówka (mrowca)* (O, P, S);
- wolność (ślebodę): *ślebodny jak orzeł* (O, P, S);
- pokorę i skromność: *łagodny jak owiecka* (O, P, S); *potulny jak owiecka/baranek* (O, P, S); *Pokorne ciele dwie matki ssie* (O, P, S);
- zaradność: *starowną jak kociaca* (P). To porównanie właściwie jest używane jedynie w odniesieniu do kobiet.

Ta bardzo duża dysproporcja (kilka jednostek w opozycji do ponad 1200) może być istotna z tego względu, że wskazuje na specyfikę i hierarchię ludowego systemu aksjonormatywnego. Jeśli idzie o szczegóły, skoro o niektórych wartościach wnioskujemy jedynie przez odwrotność odczytania frazemów, a na inne wartości poza krytykującymi frazemami wskazują też jednostki, które *explicite* są pochwałami, to można w tym widzieć pewną odpowiedź. Pracowitość niewątpliwie stoi na szczycie ludowego systemu aksjonormatywnego – wskazuje na to nagromadzenie ekspresywizmów osobowych i frazemów krytykujących lenistwo, a także obecność jednostek, które są pochwałami. Jeśli uwzględnimy dodatkowo folklor słowny (składają się na niego teksty różne pod względem gatunku, ale zbieżne pod względem treści – chwalone pracowitość i ganiące lenistwo zwykle poprzez ukonkretnienie: osoba leniwa – osoba pracowita, pierwsza zostaje ukarana i cierpi głód, druga jest wzorem), przewaga pracowitości nad innymi wartościami będzie jeszcze bardziej widoczna.

4. Ekspresywność frazematyki animalistycznej

Stalą właściwością frazemów animalistycznych jest ekspresywność. W porównaniach zleksykalizowanych *comparandum* i *comparans* często są równe semantycznie, dzięki czemu uzyskujemy intensyfikację, np. *sprosty jako somar* ‘bardzo głupi’. W tej jednostce znaczenie rzeczownika *somar* słowac. ‘osioł’, używanego także w funkcji ekspresywizmu osobowego, zostało zredukowane jedynie do semu konotacyjnego ‘głupi’. Na ekspresywność frazemów animalistycznych wskazuje sytuacja ich użycia – niektóre pojawiają się w wypowiedziach jako wykładnik emocji, zastępując neutralne słownictwo. Między tego typu jednostkami a klasycznymi ekspresywizmami osobowymi można postawić znak równości.

Warto jednak dodać, że pewna grupa frazemów z komponentami zwierzęcymi jest pozbawiona ekspresywności i nie wskazuje na wartościowanie. Składają się na nią przysłowia:

- meteorologiczne, np.:
Kie sie pajonk w lipcu przechodzi, ze sobom dysc przywodzi (P);

- Kie w styczniu pscółka z ula wylatuje, nie barz dobry rok obiecuje (P);
W kwietniu, kie pscółka jesce nieruchliwá, mokrá wiosna jesce bywá (P);*
- dotyczące cyklu rocznego i kościelnego, np.:
*Na Boze Narodzynie przibywá dnia na kurze postompiynie (O, P, S);
Na Nowy Rok na barani skok (O, P, S);
Na Nowy Rok przibywá dnia na zajyncy skok (O, P, S);
Paździyrnik chodzi po kraju, zynie ptactwo z kraju (P);*
 - odnoszące się do aktywności zawodowej, np.:
*Przez przycyne Wawrzińca myncennika, chroń Boze pscółki od skodnika (P);
Od świyntyj Katarzyny nie prześladuj juz zwiryzyny (P).*

Ekspresywność porównań zleksykalizowanych szczegółowo rozważał Włodzimierz Wysoczański w monografii *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków* (2005). Badacz ten wskazał, że ekspresywność w ogólnopolskich porównaniach osiąga się kilkoma zabiegami, do których należą:

- wykorzystanie określonego słownictwa: emocjonalnego (zdrobnień, zgrubień i spieszczeń), a także wulgaryzmów, etnonimów, antroponimów, toponimów i leksyki nacechowanej stylistycznie (książkowej, potocznej, regionalnej lub gwarowej);
- aliteracja i rym;
- odniesienie do człowieka, które wywołuje efekt poniżenia;
- zestawienie wykluczających się obiektów i zjawisk;
- antyfraza (Wysoczański 2005: 52–60).

Wszystkie wymienione zabiegi możemy także odnaleźć w porównaniach animalistycznych. Zagadnienie ekspresywności nie jest jednak przedmiotem tego artykułu, dlatego nie będę się tu tym dokładniej zajmował. Jest to temat na osobne studium.

5. Opozycja *homo* – *animal*

Analizowany dział frazematyki wpisuje się w szerszy kontekst opozycji *homo* – *animal*, która była przedmiotem rozważań m.in. kulturoznawców, językoznawców i literaturoznawców. Lingwiści poświęcili jej 20 artykułów umieszczonych w XV tomie *Języka a Kultury*, którego podtytuł brzmi *Opozycja homo – animal w języku i kulturze* (Dąbrowska 2003). Warto też wymienić kilka innych opracowań. Zbigniew Kempf (1985, 1989) w dwóch artykułach opisał zróżnicowanie leksyki dotyczącej zwierząt i ludzi, np. *głowa – łeb, ręka, noga – łapa, język – ozór, oczy – ślepia* itp. Biorąc pod uwagę ekspresywność leksemów *łeb, łapa, ozór* i *ślepia* w użyciach, w których służą one do opisu części ciała człowieka, można mówić o słownictwie „gorszym”, co bezpośrednio wskazuje na wartościowanie.

R. Tokarski w książce *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)* (1984b) stwierdził (s. 44–46), że wyrazom *człowiek* i *ludzie* towarzyszy konotacyjny sem <+ dobry>, ujawniający się m.in. w leksemach wartościujących, np.: *zezwierżenie*, *bestialstwo*, a także w materiale frazematycznym, np.: *zły jak pies – {ktoś} postępuje jak człowiek*. Do podobnych wniosków doszła A. Pajdzińska w dwóch artykułach (1991, 1992). W kilku kolejnych pracach Tokarski podkreślał, że negatywne wartościowanie jest składnikiem konotacji semantycznych większości nazw zwierząt (Tokarski 1988, 1991a, 2002, 2004).

Wymienione wyżej opracowania przekonują, że w języku i kulturze mamy do czynienia z głęboko zakorzoną, uniwersalną, wartościującą opozycją *homo – animal*. Można założyć, że jest ona składową innej, szerszej opozycji, *swój – obcy*, w której *swój* to człowiek, a *obcy* to zwierzę. Z dostępnych danych wynika, że opozycja *człowiek – zwierzę* jest właściwością większości kultur i języków. Są od tego wyjątki, czasem mamy do czynienia z opozycją rozmytą, jak w przypadku niedźwiedzia (Krawczyk-Tyrpa 2003), albo też z pozytywnym wartościowaniem zwierząt, jak w przypadku pszczoły. Relacja ta jest również zachwiana w hinduizmie, nakazującym wegetarianizm i zakazującym krzywdzenia wszystkich istot żywych.

Czym można wyjaśnić uniwersalność opozycji *człowiek – zwierzę*? Wyrasta ona z atawizmu. Antropogeneza obejmowała bowiem nie tylko zmiany w obrębie ciała, czyli np. pionizację postawy i zwiększenie mózgu przy równoczesnym skróceniu szczęk, ale też równie istotne zmiany psychiczne. Wywodząc się ze świata zwierząt i bytując w nim, ludzie pierwotni, by określić swoje człowieczeństwo, ostentacyjnie postawili granicę między zwierzętami a sobą. Nałożyli na nią wartościowanie, bo przecież *swój* niemal zawsze jest dobry, a *obcy* – zły. Biblia ujęła to metaforą: „Po czym Bóg im [pierwszym rodzicom – MR] błogosławił, mówiąc do nich: »Bądźcie płodni i rozmnażajcie się, abyście zaludnili ziemię i uczynili ją sobie poddaną; abyście panowali nad rybami morskimi, nad ptactwem powietrznym i nad wszystkimi zwierzętami pelzającymi po ziemi«” (Rdz 1, 28).

6. Antropocentryzm

Kolejną ogólną właściwością frazematyki animalistycznej jest nastawienie antropocentryczne. Antropocentryzmowi frazeologii osobne artykuły poświęcili A. Pajdzińska (1990), Katarzyna Mosiołek-Kłosińska (1997) i M. Rak (2006). Zjawisko to realizuje się na kilka sposobów, np.: 1) większość frazemów animalistycznych skupia się na człowieku – służy opisowi jego cech psychicznych i fizycznych; 2) w tych jednostkach pojawiają się przede wszystkim nazwy zwierząt bliskich człowiekowi – hodowanych przez niego, często obserwowanych, stanowiących zagrożenie albo w jeszcze jakiś inny sposób zwracających na siebie jego uwagę; 3) frazematyka animalistyczna stanowi grupę bardzo bogatą, podobnie jak

frazematyka somatyczna; 4) w zdecydowanej większości frazemy z komponentami zwierzęcymi wnoszą negatywne wartościowanie, zgodnie z wykładnią opozycji *homo – animal*.

Analiza materiału

Przy opisie i szeregowaniu poszczególnych frazemów w równym stopniu uwzględniam ich znaczenie leksykalne, jak i pragmatyczne. Tym samym odwołuję się do kontekstów, które zanotowałem podczas badań terenowych. Nie przytaczam tu jednak cytatów potwierdzających znaczenie i użycie frazemów, gdyż nie ma na to miejsca.

We frazematyce animalistycznej krytyce podlegają następujące cechy i zachowania:

1) Lenistwo

Ponieważ praca jest kojarzona z ruchem (najlepiej szybkim), krytyce podlegają:

- leżenie: *{ktosi} leży jak krowa* (O, P, S); *{ktosi} leży jak króowski ogón na kupie gnoja* (P);
- siedzenie: *{ktosi} siedzi jak kwoka na jajkak* (P); *{ktosi} siedzi jak wsa w skórze* (P);
- stanie: *{ktosi} stoi jak (świyntá) krowa* (O, P, S);
- powolność w poruszaniu się (połączona z brakiem celowości): *{ktosi} chodzi jak blyndná/zblonkaná owca* (O, P, S); *{ktosi} chodzi {za kimsi} jak cieie za krowom* (O, P, S); *{ktosi} chodzi jak zmoklá kura* (O,P, S); *{ktosi} chodzi/rusá sie jak ćma* (O, P, S); *{ktosi} rusá sie jak mokre cieie* (O); *{ktosi} rusá sie jak mucha w cieście/kalamárzu* (P); *{ktosi} rusá sie jak mucha w smole/masle* (O, P, S); *{ktosi} rusá sie jak niedźwiydź* (P); *{ktosi} lezie/rusá sie/wlece jak krowa* (O, P, S); *{ktosi} sulá sie jak niedźwiydź* (O); *powolny jak zółw/ślimák* (O, P, S).

Jak wiadomo, w kulturze ludowej poszanowanie pracy ma głęboką motywację społeczno-ekonomiczno-religijną. Właściwie tylko osoba pracująca cieszyła się szacunkiem, dlatego np. starcy, którzy nie byli w stanie pracować, nierzadko zajmowali się żebraniem, nawet jeśli ich dzieci mogły zapewnić im utrzymanie. Zresztą praca na roli była niejako cechą definicyjną polskich chłopów, których nazywano łacińską formułą *homo laboriosus*. Jeśli idzie o aspekt ekonomiczny, chodziło oczywiście o to, że praca zapewniała środki do życia. Z kolei w ujęciu religijnym praca była spleciona z modlitwą (*Ora et labora*), poza tym była traktowana jako nakaz Boży i kara za grzech pierwszych rodziców. Kto mógł, ten pracował, kto nie mógł pracować, ten modlił się za pracujących (por. Czarnowski 1956: 104).

Po takich uwagach może dziwić sekwencja porównań, w których praca fizyczna podlega krytyce, por.: *{ktosi} chodzi jak (kón) w kierácie* (O, P, S); *{ktosi} chodzi jak wól w jarzmie* (O, P, S); *{ktosi} góni jak z wywiesonym jynzorym* (O, P, S); *{ktosi} robi/haruje jak wól/kón* (O, P, S); *{ktosi} robi/haruje jak (bury) osioł* (P). W szczególach chodzi tu jednak o pracę z przymusu (ograniczanie wolności zawsze jest oceniane negatywnie), do tego monotonna i bardzo ciężką.

2) Głupota (a w jej obrębie także brak rozsądku)

Na głupotę bezpośrednio wskazują porównania, w których członami określanymi są przymiotniki *głupi* i *sprosty*, por.: *głupi jak barán/byk/cap/ciele/koza/osioł/owca/somar/świnia/wól* (O, P, S); *sprosty jak barán/somar* (O). To znaczenie komunikują również jednostki operujące ironią: *mondry jak Maćków kot* (O, P, S); *mondry jak Maćków kot, co świycke zjád i chodziył po ciemku* (P). Do głupoty odsyłają wyrażenia odwołujące się do głowy (czyli siedliska mądrości): *barani łeb* (O, P, S); *kurzi mózdzek* (O, P, S); *{ktosi} ma kota w głowie* (O, P, S). Tylko jeden przykład skupia się bezpośrednio na zwierzęciu – *osieł Krystow* (O).

Głupota jest przypisana przede wszystkim ludziom młodym: *cielyncy wiek* (O, P, S); *Młody cłek cielynciu podobny* (P). Przez odwrotność wskazuje na to też przysłowie: *Zajonc stary wywodzi w pole ogary* (P). Z krytyką spotyka się więc brak rozsądku u osób dorosłych, od których się go oczekuje: *Siedym roków z bykiym chodziył, a jesce ciele* (P); *Stary jak świat, głupi jak cap* (P); *Wielki jak brzoza, a głupi jak koza* (O, P, S). Zaprzeczeniem rozsądku jest także brawura – *Zeby koza nie hipkała, toby nózki nie złomala* (O, P, S).

Krytykę niewiedzy w jakiejś dziedzinie ukrytą za ironią przynosi cała sekwencja porównań realizujących schemat *{ktoś} zna się {na czymś} jak X na Y-u*: *{ktosi} zna się {na cymsi} jak gynś na pieprzu* (P); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak krowa/niedźwiydz/wól na gwiazdak* (P); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak koza na pieprzu* (O, P, S); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak koziá dupa na graniu* (O); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak kura na grzyndzie* (P); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak kura na jájkak* (O, P, S); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak kura na matematyce/mydle/piwie* (P); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak kura na pieprzu* (O, P, S); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak pies/świnia/wilk na gwiazdak* (O, P, S); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak pies na kwiátkak* (O); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak świnia na owsie* (O); *{ktosi} zna się {na cymsi} jak świnia na rogak* (P).

Gwarowa frazematyka animalistyczna krytykuje także kilka zachowań, które z perspektywy ludowej mogą być interpretowane jako objawy głupoty:

- mówienie bez zastanowienia: *{ktosi} chlaśnie, a nie przygłaśnie jak bycek jajami* (O); *{ktosi} walnie jak krowa ogónym* (P); *Głupie ciele ogónym miele* (S); *Lepiy z kobyłom páciyrze mówić jak z głupim gádać* (P);
- natrętne powtarzanie tych samych informacji bez wyraźnej potrzeby: *{ktosi} mieryndzá jak krowa ogónym* (O, P, S);

- bezrefleksyjne wpatrywanie się w jeden punkt: *{ktosi} gapi sie jak świnyntá krowa* (P); *{ktosi} patrzy sie {w cosi} jak sroka w gnát* (O, P, S); *{ktosi} patrzy sie {na cosi} jak wól na malowane wrota* (O, P, S); *{ktosi} patrzy sie jak ciele* (O);
- szybkie przemieszczanie się bez celu i tym samym marnowanie czasu i energii: *{ktosi} góni jak dzik na zakryncie* (O); *{ktosi} góni jak gyns bez głowy* (O, P, S); *{ktosi} góni jak pies, jakby mu kto nasuł soli pod ogón* (P); *{ktosi} góni jak pies, jakby mu kto spojrzál pod ogón* (O); *{ktosi} góni jak pies po pustym sklepie* (P); *{ktosi} góni jak pies za kotým* (P); *{ktosi} góni jak pies za miejscym* (P); *{ktosi} góni jak pies za ogónym* (O, P, S); *{ktosi} góni jak pies z kulawom nogom* (O, P, S); *{ktosi} góni {z cymsi} jak pies z piórkiym w dupie* (P); *{ktosi} góni {z cymsi} jak pies z przebitom nogom* (O, P, S); *{ktosi} góni jak dziká swinia* (O, P, S); *{ktosi} góni jak głupi osioł* (P); *{ktosi} látá {z cymsi} jak kot z pyncherzym/macherzinom* (O, P, S); *{ktosi} látá {z cymsi} jak kot z gównym* (P); *{ktosi} látá {z cymsi} jak kot z piórkiym w dupie* (P); *{ktosi} látá {z cymsi} jak kot z przebitym pyncherzym* (P); *{ktosi} látá {z cymsi} jak kot z wywiesonym pyncherzym* (P); *{ktosi} látá {z cymsi} jak kotka z mlodymi* (P); *{ktosi} látá jak wściekły kot* (P);
- podejmowanie działań, które nie przynoszą żadnego skutku: *{ktosi} doji capa w przetak* (P).
Blisko głupoty można też sytuować:
 - naiwność (i nierozgarnięcie): *ciele majowe* (O, P, S); *ciele na niedziele* (O, P, S); *dojna krowa* (O, P, S); *Głupia ta krowa, co wilkowi wierzi* (P); *mlodá goza* (O, P, S); *{ktosi} wierzi w bociany* (O, P, S);
 - brak własnego zdania: *{ktosi} idzie na óslep jak mokre ciele* (P); *{ktosi} idzie potulnie jak owca na rzeź* (P); *owcy pynd* (P); *{ktosi} prowadzi {kogosi} jak jagnie na rzeź* (P).

3) Nieuczciwość

Krytykę kłamania i oszukiwania przynoszą ironiczne przysłowia, por.: *Niewinny capuś rzitkom tráwke zjád* (P); *Niewinny jak owiecka, co sianko dupkom zjadła* (O); *Niewinná owiecka potráw dupkom zjadła* (P). Do kłamstwa odnosi się porównanie: *{ktosi} cygani jak pies* (O, P, S); do zmyślania – *{ktosi} pise ksionzki na zajyncym ogónie* (P); do oszukiwania – *{ktosi} wydoji {kogosi} do cysta* (O, P, S); do celowego wprowadzania w błąd – *{ktosi} robi {kogosi} w kónia* (O, P, S); *{ktosi} robi {kogosi} capym* (S), a do nieuczciwości, obłudy i nieszczeroci – *fálszywy jak kot/pies* (O, P, S). Odwrotnej perspektywy, osoby oszukanej dotyczy wspólnodmianowy frazeologizm *{ktosi} kupi kota w worku/miechu* (O, P, S). Ukrywania prawdziwych intencji dotyczą trzy kolejne jednostki: *farbowany lis* (O, P, S); *Wilk w baraniyj skórze* (P) oraz *Wilk w owcyj skórze* (O, P, S).

4) Gadatliwość (kojarzone z plotkarstwem)

Jak wiadomo, kultura wsi do niedawna była kulturą wyłącznie oralną. Nie dziwi więc, że szczególne miejsce zajmowało w niej mówienie. Krytyce podlegała jednak zarówno gadatliwość, jak i małomówność (*Chłop niemowny, a kot nielowny, niczego wárcom* (O, P, S)), w myśl zasady, że przesył lub niedosyt nie są dobre. Małomówność była odbierana jako przejaw pychy, wywyższania się i zarozumiałstwa, dlatego w gwarze podhalańskiej przymiotnik *honorny* miał też negatywne konotacje i w słownikach był objaśniany m.in. definicją ‘małomówny’ (Dembowski 2006: 253; Wrześniowski 2006: 197).

Do zbytniej i przez to ocenianej negatywnie gadatliwości odnoszą się następujące porównania: *{ktosi} brese jak pies* (P); *{ktosi} sceká/ujádá/skowycy jak pies* (O, P, S); *{ktosi} gdáce jak kura* (O, P, S); *{ktosi} skomle jak psie/scynie* (O, P, S); *{ktosi} miele jynzorym jak krowa ogónym* (O, P, S). W wymienionych porównaniach w zależności od kontekstu są aktualizowane następujące znaczenia: od ‘krzyczeć’, przez ‘dużo mówić’, po ‘plotkować’. Oczywiście plotkarstwo jest bliskie kłamstwu i oszukiwaniu.

5) Nieżyczliwość

Do wyrażenia tej cechy służy pojemny semantycznie przymiotnik *zły*. Pojawia się on jako człon porównywany w następujących frazematycznych: *zły jak gád/źmija* (O, P, S); *zły jak borsuk/jażwiec³* (O).

Na nieżyczliwość (którą można utożsamiać z brakiem sympatii) wskazują także ironiczne porównania zestawiające zwierzęta/osoby, które nie tolerują się wzajemnie: *{ktosi} lubi {kogosi} jak pies kota/dziada w ciasnyj dziurze* (O, P, S); *{ktosi} lubi sie {z kimsi} jak pies z kotym* (O, P, S); *kochajom sie jak pies z kotym* (O, P, S). Jak widać, wzorem niechęci jest relacja kota i psa.

Negatywne nastawienie w stosunku do innych osób zdradzają oczy, sposób patrzenia, por.: *{ktosi} patrzy {na kogosi} jak liska na borsuka* (P); *{ktosi} patrzy wilkiym* (O, P, S); *{ktosi} patrzy brzičko jak wilk* (P). Nieprzypadkowo o oczach mówi się, że są zwierciadłem duszy.

Osoba nieżyczliwa często traktuje innych bez szacunku. Odnoszą się do tego następujące frazemy: *{ktosi} za psie ucho ni má {kogosi}* (P); *wiyncy pies wárce {u kogosi} niz {ktosi}* (O); *{ktosi} jedzie {po kimsi} jak po (burym) psie* (P); *{ktosi} jedzie/najeżdża {na kogosi} jak na tysego kónia/kobyłe* (O, P, S).

6) Upór połączony z natarczywością

Na upór wskazują następujące porównania: *uparty jak barán/cap/osiol/somar* (O, P, S); *{ktosi} uprze sie jak koza w kapuście* (P); *{ktosi} zapiyrá sie {komusi} jak koza capu* (P). Z kolei natarczywości dotyczą frazemy: *dozarty jak osa/pies*

³ *Jaźwiec* ‘borsuk’.

(O, P, S); *dozarty/dopiekły/natrytny jak mucha* (O, P, S); *{ktosi} przicipi sie {do kogosi, cegosi} jak pchła do psiego ogóna* (O); *{ktosi} przicipi sie {do kogosi, cegosi} jak pijawka* (O, P, S); *{ktosi} przicipi sie {do kogosi, cegosi} jak wsa do boláka⁴/strupa* (P).

7) Nietowarzystwo i nieuprzejmość

Przejawami tych negatywnych cech są nieprzystępność – *nieprzystympny jak borsuk/jażwiec* (P), oraz stronienie od innych osób – *{ktosi} siedzi cicho jak borsuk/jażwiec w norze* (P).

8) Niepanowanie nad emocjami

Brak kontroli nad emocjami i szybkie wpadanie w gniew są krytykowane we frazemie *zły/wściekły jak osa* (O, P, S). Przymiotnik *zły* w tym użyciu ma znaczenie ‘gniewny, rozgniewany, rozzłoszczony’. Ponadto we frazematyce zostały wypunktowane: tkwienie w gniewie – *{ktosi} gnivywá sie {na kogosi} jak borsuk/jażwiec* (O), oraz skłonność do awanturnictwa – *{ktosi} halaburdzi jak pijany zajonc w kapuście* (O); *{ktosi} ożrąbiá jak pijany zajonc* (P), a także dwa kolejne objawy niepanowania nad emocjami:

– nadmierne podnoszenie głosu: *{ktosi} wrzescy jak kot, kiedy mu kto na ogón przistompi* (P); *{ktosi} drze sie jak borsuk/jażwiec* (P); *{ktosi} sie drze jak kot* (O, P, S); *{ktosi} drze sie jak koty w marcu* (P); *{ktosi} drze sie/kwicy jak zarzinane prosie* (O, P, S); *{ktosi} drze sie jak somar* (O);

– przesadny śmiech, śmiech bez powodu: *{ktosi} kwicy/rzy* (wym: r-zy) *jak kón/kobyła/ogier* (O, P, S); *{ktosi} rechoce jak zaba* (O, P, S); *{ktosi} skrzecy jak zaba w mocydle* (P).

9) Skąpstwo

W społecznościach, których członkowie są wzajemnie od siebie zależni, skąpstwo jest cechą zdecydowanie niepożądaną, bliską egoizmowi. Tak też było na polskiej wsi. Krytykę skąpstwa znajdziemy w następujących podtatrzańskich frazemach: *chytry jak lis* (O, P, S); *chytry jak gád/źmija* (O, P, S); *{ktosi} nasrá jak turecki kón* (O); *{ktosi} má gada za pazuchom* (P); *skompiec, coby za grajcar psa za granice góniyl* (P); *skompy, ze za piynć grosy gnálby psa na Odrowonz* (P); *skompy, za za (páre) grosy gnálby suke za granice i na kázdym mostku w dupe całował* (O).

Jak łatwo zauważyć, ostatnia jednostka różni się od dwóch poprzedzających obrazowaniem. Dzięki temu zostały wzmocnione ekspresja i jednocześnie żartobliwy wydźwięk.

⁴ *Bolák* ‘wrzód’.

10) Kłótność

Skłonność do kłótni jest zagrożeniem dla prawidłowego funkcjonowania społeczności tradycyjnej, w której jednostki są od siebie bardziej lub mniej zależne. Warto też dodać, że na wsi dominował wzór rodziny wielopokoleniowej zamieszkującej jeden dom. Jeśli zaś idzie o relacje sąsiedzkie, pretekstem do kłótni mogła być zwarta zabudowa ulicówki. Siłą rzeczy mieszkańcy wsi musieli unikać sytuacji, które doprowadzały do konfliktów, a kłótność poddawali krytyce. W takim kontekście należy zinterpretować frazemy: *{ktosi} dre {z kimsi} koty* (O, P, S); *{ktosi} zyje {z kimsi} jak pies z kotym* (O, P, S); *{ktosi} ryje jak kret* (O, P, S); *{ktosi} ryje jak dziką świnia* (O, P, S). W dwóch ostatnich porównaniach czasownik *ryć* można objaśnić formułą – ‘intrygami prowokować kłótnie i nieporozumienia’.

11) Niezdecydowanie

Porzucanie zamierzonych planów, które sytuuje się w obrębie niezdecydowania, zostało skrytykowane w dwóch porównaniach animalistycznych: *{ktosi} wybiera sie {gdziesi} jak gynsi do ciepliac* (O, P, S); *{ktosi} wybiera sie {gdziesi} jak sójka za morze* (O, P, S). Najczęściej dotyczy one jednak ciągłego odkładania daty podróży lub zwlekania z wyjazdem.

12) Przechwalanie się i grożenie

Krytykę przechwalania się znajdziemy we współnoodmianowym przysłowiu – *Krowa, co duzo ryczy, mało młyka daje* (O, P, S). Z kolei do grożenia odnoszą się: *Pies sceká, wiatr niesie* (O, P, S); *Psy scekajom, karawana idzie dalyj* (O, P, S).

13) Niestosowne zachowanie

Wiek i rola społeczna wyznaczały na wsi pewne standardy zachowań. W kontekście krytyki odstępstw od tej normy można sytuować sekwencję porównań realizujących schemat *{coś} pasuje {komuś} jak X-owi Y*: *{cosi} pasuje {komusi} jak psu kokarda* (P); *{cosi} pasuje {komusi} jak psu tráwe gryżć* (P); *{cosi} pasuje {komusi} jak świni chomonto/złób/kalose/kamizelka/kokardta/krawat/trampki/welon* (P); *{cosi} pasuje {komusi} jak świni dzwonek* (O); *{cosi} pasuje {komusi} jak świni rogi* (P, S); *{cosi} pasuje {komusi} jak świni siodło* (O, P, S). Jednostki te są też używane w odniesieniu do niestosowanego ubioru.

14) Rozwiązłość

Z kontekstowych użyć zgromadzonych frazemów wynika, że rozwiązłość przypisywano przede wszystkim kobietom: *{ktosi} cieká sie jak suka* (O, P, S); *{ktosi} pasie psy* (P); *{ktosi} pójdzie {z kimsi} na zajonce* (P). W przypadku mężczyzny zdrady traktowano z pewną pobłażliwością, co zostało ujęte żartobliwym przysłowiem – *Przi jednyj dziurze, to kot zdech* (O, P, S). Ta różnica w ocenie zachowań seksualnych sprawiła też, że określenie mężczyzny rozwiązłego – *pies na*

baby (O, P, S) nie jest tak dosadne jak frazem odnoszący się do kobiety – *{ktosi} cieką sie jak suka* (O, P, S). Kobietom niejako z natury przypisywano skłonność do niewierności i kłamstwa – *Nie wierz psu, kóniowi i babie* (P).

15) Tchórzliwość

Na określenie osoby bojaźliwej używano frazemów *zajynce syrce* (*sumiynie*) (P) oraz *tchórzliwy jak zajonc* (O, P, S). W sytuacji zagrożenia ludzie najczęściej reagują ucieczką, dlatego tchórzostwo jest kojarzone z uciekaniem: *{ktosi} ucieką jakby niedźwizdia zobácył* (O, P, S); *{ktosi} ucieką jak zajonc* (O, P, S). Zwykle osoba lękliwa, aby uniknąć zagrożenia, zachowuje się w taki sposób, żeby nie rzucić się w oczy. Odnoszą się do tego następujące jednostki: *{ktosi} siedzi (cicho) jak borsuk* (P); *{ktosi} siedzi cicho jak zajonc pod miedzom* (S); *{ktosi} siedzi cichutko jak owiecka* (P); *{ktosi} siedzi cicho jak mys pod mietłom* (O, P, S); *Siedzi zajonc pod miedzom, wilcy o nim nie wiedzom* (P).

Obecny w powyższych frazemach przysłówki *cicho* (też w postaci zdrobnienia – *cichutko*) sprawia, że dotyczą one w pierwszej kolejności tchórzliwości, a nie bezruchu, który – jak wskazałem wyżej – jest pretekstem do krytyki lenistwa. Dodatkowo jest tu eksponowana skromność. Konotacje wskazujące na tę właśnie cechę sprawiają, że zaprezentowaną powyżej grupę jednostek pod względem nacechowania emocjonalnego można podzielić na dwie mniejsze. Pierwsza (z komponentami *borsuk* i *zajonc*) ma nastawienie bardziej krytyczne niż druga. Nie znaczy to jednak, że porównania: *{ktosi} siedzi cicho jak mys pod mietłom* (O, P, S) i *{ktosi} siedzi cichutko jak owiecka* (P) wnoszą tylko pozytywne nacechowanie. Rozstrzygnięcie znajdziemy w użyciach kontekstowych.

Do tchórzliwości odnosi się również jednostka *{ktosi} śpi jak mys na pójdzie*⁵. Określa się nią osobę, która śpi niespokojnie, a przy tym często się budzi.

16) Pijaństwo

Krytykę pijaństwa przekazują porównania: *dociárany jak świniá* (O); *pijany jak bydle/świniá/zajonc* (O, P, S); *{ktosi} dociára sie jak świniá* (O); *{ktosi} opije sie jak świniá* (O, P, S); *{ktosi} pije jak mokre ciele* (P); *{ktosi} pije jak krowa/smok* (O, P, S); *{ktosi} pije jak krowa polywanke* (P); *{ktosi} pije jak piecone prosie* (O).

17) Obżarstwo

Tej cechy dotyczą cztery porównania: *{ktoś} je jak dziká świniá* (O, P, S); *{kto-si} je jak prosie* (O, P, S); *{ktosi} polyká jak niedźwizdz bruśnice* (P); *{ktosi} táchá jak jastrzomb* (O).

⁵ *Pójda* ‘strych’.

18) Tolerancja dla brudu

Do tego, że ktoś jest brudny, odnosi się porównanie – *brudny jak dzik/dziką świnia/pies* (O, P, S). Z kolei miejsce, w którym panuje brud, jest określane jednostkami: *brudno jak w chlewie* (O, P, S); *brudno jak u świń* (O, P, S).

19) Okrucieństwo

Skłonność do znęcania się jest krytykowana porównaniem – *{ktosi} bawi się {z kimsi} jak kot z myskom* (O, P, S).

20) Kapryszenie

Krytykę kapryszenia znajdujemy w dwóch frazematkach: *{ktosi} má wsy/muchy w dupie* (P); *{ktosi} má muchy w nosie* (O, P, S).

Wnioski

Ponieważ odwrotnością negatywu jest pozytyw, na podstawie frazematyki animalistycznej można wskazać – jak już pisałem wcześniej – cechy pożądane, oczekiwane w wiejskiej społeczności, czyli tym samym przynajmniej po części określić ludowy system aksjonormatywny. Warto w tym miejscu podać dodatkowe cztery uściślenia:

- 1) nazwy cech funkcjonują jako wtórne nazwy wartości, np. pracowity – pracowitość, uczciwy – uczciwość, prawdomówny – prawdomówność;
- 2) nastawienie ganiące ujawnia perspektywę podmiotu (ktoś gani kogoś), dlatego w przypadku analizowanego materiału można wskazać trzy podmioty wartościujące: 1) wiejską społeczność, 2) rodzinę i 3) innych mieszkańcy wsi. Niewątpliwie nadrzędną rolę odgrywa wiejska społeczność;
- 3) opozycja wartość – antywartość nie jest oparta jedynie na binarności, na odniesieniu do całkowitych skrajności. W niektórych przypadkach mamy tu bowiem do czynienia z opozycją gradualną, jak w przypadku pijaństwa i umiarkowania w picciu alkoholu;
- 4) wymienione w artykule wartości nie są zbiorem zamkniętym. Analiza innych poziomów gwary z pewnością da możliwość uzupełnienia tego dwudziestoelementowego zestawu o kolejne.

Zestaw wartości ustalony na podstawie animalistycznej frazematyki gwar polskiej części Podtatrza przedstawia się następująco:

Negatyw (cechy krytykowane) Antywartości	Pozytyw (cechy pożądane) Wartości (pozytywne)
lenistwo	pracowitość
głupota	mądrość
nieuczciwość	uczciwość
gadatliwość (i plotkarstwo)	umiarkowanie w mówieniu (i prawdomówność)
nieżyczliwość	życzliwość
upór	ustępliwość
nietowarzystwość (nieuprzejmość)	towarzystwość (uprzejmość, grzeczność)
niepanowanie nad emocjami	powściągliwość, odznaczanie się samodyscypliną
skąpstwo	szczodrość
kłótniwość	ugodowość
niezdecydowanie	zdecydowanie
przechwalanie się i grozenie	prawdomówność (i dotrzymywanie słowa)
niestosowne zachowania	stosowne zachowania
rozwiązłość seksualna	cnotliwość
tchórzliwość	odwaga (bronienie swoich przekonań)
pijaństwo	umiarkowanie w picciu alkoholu
obżarstwo	umiarkowanie w jedzeniu
nieprzestrzeganie czystości	czystość (schludność, porządek)
okrucieństwo	wrażliwość
kapryśnienie	akceptacja niedogodności

Źródło: opracowanie własne.

Jak widać, zrezygnowałem z podawania gwarowych nazw wartości i antywartości. W kilku przykładach oczywiście nie byłoby to trudne, np. *pracowity* – gw. *robotny*, *czystość* – gw. *cystość*. Jednak większość ogólnopolskich nazw wartości nie ma jednowyrazowych odpowiedników gwarowych, a jeśli już dałoby się je wytypować, to często mają one inny zakres znaczeniowy. W takim przypadku konieczne byłyby dodatkowe komentarze i ustalenia. Jednak i tak nie dało się ich uniknąć, co jest raczej wynikiem specyfiki kultury ludowej. W przypadku *pijaństwa* przeciwieństwem, a dokładniej rzecz ujmując, postawą pożądaną nie jest bowiem zupełna abstynencja, lecz umiarkowanie w picciu alkoholu. Polscy chłopci podczas zaręczyn, wesela, chrzcina i stypy właściwie nie mogli się obyć bez wódki.

Co wynika z powyższej tabeli? Wskazane wartości cechuje:

- 1) tendencja do skupiania się wokół nadrzędnych centrów. Widać to na przykładzie *uczciwości* i *życzliwości*. Pierwszej wartości można podporządkować *prawdomówność* i *dotrzymywanie słowa*, z kolei *życzliwość* obejmuje także *towarzystwość* i w pewnym stopniu *ugodowość*. Jeśli spojrzymy na ten zestaw z dalszej perspektywy, to zauważymy, że wszystkie wartości są podrzędne *dobru*, dotyczą dobra (por. cytowaną w uwagach wstępnych definicję autorstwa J. Puzyniny), a wszystkie antywartości są podporządkowane *złu*;

- 2) nieostrość granic. Można założyć, że ogólniej jest to właściwość słownictwa abstrakcyjnego. Z tego też względu np. prawdomówność może być klasyfikowana zarówno jako wartość poznawcza, jak i moralna, do tego równie dobrze pasuje jako wartość obyczajowa, oczekiwana przez wiejską społeczność;
- 3) odniesienie do kultury ludowej. Sformułowany w pierwszym akapicie cel artykułu obliguje do uwzględnienia perspektywy ludowej, która odpowiada m.in. za przeciwieństwo do *pijaństwa*. Jest nim, jak zaznaczyłem w tabeli, umiarkowanie w picu alkoholu.

Kolejne pytanie dotyczy hierarchii w obrębie ludowego systemu aksjonormatywnego. Niewątpliwie na samej górze znajduje się praca, a nieco niżej mądrość. Wskazuje na to duża liczba jednostek. Na temat innych wartości nie można jednak orzekać na podstawie wybiórczego materiału, jakim jest frazematyka animalistyczna. Kształt ludowego systemu aksjonormatywnego oraz hierarchię składających się na ten system komponentów można ustalić jedynie poprzez analizę materiału leksykalnego, tekstowego, folklorystycznego, a także ankietowego.

Literatura

- ABRAMOWICZ M., BARTMIŃSKI J., BIELIŃSKA-GARDZIEL I. (red.), 2012, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, I, „Czerwona Seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS”, 28, Lublin.
- ADAMOWSKI J., WÓJCICKA M. (red.), 2015, *Wartości w języku i kulturze*, „Tradycja dla Współczesności”, t. 8, Lublin.
- BARTMIŃSKI J., 1991, *Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego*, [w:] J. Puzynina, J. Bartmiński (red.), *Język a kultura*, t. II: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, Wrocław, s. 197–209.
- BARTMIŃSKI J. (red.), 2003a, *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, „Czerwona Seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS”, 17, Lublin.
- BARTMIŃSKI J., 2003b, *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, [w:] idem (red.), *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, „Czerwona Seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS”, 17, Lublin, s. 59–86.
- BARTMIŃSKI J., 2014, *Polskie wartości w europejskiej aksjosferze*, wybór i red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, M. Nowosad-Bakalarczyk, S. Wasiuta, Lublin.
- BARTMIŃSKI J., BIELIŃSKA-GARDZIEL I., NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S. (red.), 2014, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, II: *Wokół europejskiej aksjosfery*, „Czerwona Seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS”, 30, Lublin.
- BIELIŃSKA-GARDZIEL I., NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., SZADURA J. (red.), 2014, *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, III: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, „Czerwona Seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS”, 31, Lublin.

- BULAWA M., 2014, *Zagadnienia aksjolingwistyczne w dialektologii – stan i perspektywy badań*, [w:] M. Rak, K. Sikora (red.), *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia. Materiały konferencji naukowej „Gwara i tekst”, Kraków, 27–28 września 2013 r.*, „Biblioteka LingVariów”, t. 17, Kraków, s. 55–64.
- CHLEBDA W., 1991, *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, „Studia i Monografie Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu”, nr 180, Opole.
- CHLEBDA W., 2010, *Frazematyka*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, wyd. III, Lublin, s. 335–342.
- CZARNOWSKI S., 1956, *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego*, [w:] idem, *Dzieła*, t. I: *Studia z historii kultury*, oprac. N. Assorodobraj, S. Ossowski, Warszawa, s. 87–107.
- DĄBROWSKA A. (red.), 2003, *Język a Kultura*, t. XV: *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, „Acta Univesitatis Wratislaviensis”, nr 2530, Wrocław.
- DEMBOWSKI B., 2006, *Słownik gwary podhalskiej*, [w:] J. Okoniowa (red.), *Studia dialektologiczne*, III, „Prace Instytutu Języka Polskiego”, 127, Kraków, s. 233–342 (przedruk z: „Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności” V, 1894, s. 339–444).
- HODPP: S.A. HODOROWICZ, *Podholańskie porzypadła i pogwarki maści wselijakiej ku cleka zadumie i wesołości dane*, Nowy Targ 2006.
- KEMPF Z., 1985, *Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt*, „Język Polski” LXV, z. 2–3, s. 125–144.
- KEMPF Z., 1989, *Dwa aspekty wyrazów negatywnych dotyczących zwierząt*, „Język Polski” LXIX, z. 2–3, s. 208–209.
- KRAWCZYK-TYRPA A., 2003, *Niedźwiedzie i ludzie – opozycja rozmyta*, [w:] A. Dąbrowska (red.), *Języka a Kultura*, t. XV: *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, „Acta Univesitatis Wratislaviensis”, nr 2530, Wrocław, s. 243–250.
- KRZESZOWSKI T.P., 1999, *Aksjologiczne aspekty semantyki językowej*, „Wykłady Kopernikańskie w Humanistyce”, Toruń.
- LASKOWSKA E., 1992, *Wartościowanie w języku potocznym*, Bydgoszcz.
- MOSIOLEK-KŁOSIŃSKA K., 1997, *Antropocentryzm leksyki „zwierzęcej”*, [w:] R. Grzegorzczkowska, Z. Zaron (red.), *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, Warszawa, s. 71–77.
- PAJDZIŃSKA A., 1990, *Antropocentryzm frazeologii potocznej*, „Etnolingwistyka” III, s. 59–68.
- PAJDZIŃSKA A., 1991, *Wartościowanie we frazeologii*, [w:] J. Puzynina i J. Anusiewicz (red.), *Język a kultura*, t. III: *Wartościowanie w języku i tekście*, Wrocław, s. 15–28.
- PAJDZIŃSKA A., 1992, *Semantische Motiviertheit polnischer Wertadjektive*, [w:] G. Falkenberg, N. Fries, J. Puzynina (red.), *Wartościowanie w języku i tekście (na materiale polskim i niemieckim). Sprachliche Bewertung (polish und deutsch)*, Warszawa, s. 135–159.
- PELCOWA H., 2014, *Definiowanie wartości w słowniku gwarowym*, [w:] I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura (red.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, III: *Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, „Czerwona Seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS”, 31, Lublin, s. 251–265.

- PUZYNINA J., 1991, *Jak pracować nad językiem wartości?*, [w:] eadem, J. Bartmiński (red.), *Język a kultura*, t. II: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, Wrocław, s. 129–137.
- PUZYNINA J., 1992, *Język wartości*, Warszawa.
- PUZYNINA J., 1997, *Słowo – wartość – kultura*, „Literatura w Kręgu Wartości”, Lublin.
- PUZYNINA J., 2003, *Wokół języka wartości*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, „Czerwona Seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS”, 17, Lublin, s. 19–34.
- PUZYNINA J., 2014, *Kłopoty z nazwami wartości (i wartościami)*, „Etnolingwistyka” XXVI, s. 7–20, <http://dx.doi.org/10.17951/et.2014.26.7>.
- RAK M., 2006, *Antropocentryzm gwarowej frazeologii zwierzęcej z Gór Świętokrzyskich i Podtatrz*, „Język Polski” LXXXVI, z. 5, s. 368–376.
- RAK M., 2007, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrz (na tle porównawczym)*, Kraków.
- RAK M., 2010, *Dialektologia i aksjologia (na materiale gwary podhalańskiej)*, „Język Polski” XC, z. 4–5, s. 360–368.
- RAK M., 2012, *Wartościowanie w gwarze podhalańskiej – problemy i postulaty badawcze*, [w:] M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel (red.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, I, „Czerwona Seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS”, 28, Lublin, s. 305–313.
- RAK M., 2015, *Kulturemy podhalańskie*, „Biblioteka LingVariów”, t. 19, Kraków.
- SFGD: M. Rak, *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków 2005.
- SKAWIŃSKI J., 2000, *Językowy aspekt badań nad zwierzętami w kulturze*, „Zeszyty Etnologii Wrocławskiej” nr 1, s. 93–121.
- TOKARSKI R., 1984a, *Granice pola znaczeniowego*, [w:] K. Polański (red.), *Słownictwo w opisie języka*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 682, Katowice, s. 85–97.
- TOKARSKI R., 1984b, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, „Prace Wydziału Humanistycznego Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Monografie”, t. 17, Warszawa.
- TOKARSKI R., 1988, *Konotacja jako składnik treści słowa*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Konotacja*, Lublin, s. 35–54.
- TOKARSKI R., 1991a, *Poziomy konotacji semantycznej*, [w:] J. Puzynina, J. Bartmiński (red.), *Język a kultura*, t. II: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, Wrocław, s. 45–52.
- TOKARSKI R., 1991b, *Wartościowanie człowieka w metaforach językowych*, „Pamiętnik Literacki” LXXXII, z. 1, s. 145–157.
- TOKARSKI R., 2002, *Konceptualizacja zwierząt w potocznej świadomości językowej*, [w:] M. Mozgawa (red.), *Prawna ochrona zwierząt*, Lublin, s. 11–19.
- TOKARSKI R., 2004, *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, wyd. II popr., „Czerwona Seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS”, 12, Lublin, s. 65–83.
- TYRPA A., RAK M., 2010, *Onomazjologiczne ujęcie frazematyki gwarowej*, [w:] B. Czopek-Kopciuch, P. Żmigrodzki (red.), *Język polski – wczoraj, dziś, jutro...*, Kraków, s. 351–358.

WRZEŚNIEWSKI A., 2006, *Spis wyrazów podhalskich*, [w:] J. Okoniowa (red.), *Studia dialektologiczne*, III, „Prace Instytutu Języka Polskiego”, 127, Kraków, s. 185–232 (przedruk z: „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” X, 1885, s. 1–26).

www.akademicka.pl

ISBN 978-83-7638-738-3

